

Magdalena Lachowicz¹
Agnieszka Smółczyńska-Wiechetek²

Nowe pokolenie dysydentów? Sytuacja obrońców praw człowieka i LGBT w Rosji – perspektywa współczesna

Streszczenie

Brutalizacja represji wobec obrońców praw człowieka i przedstawicieli grup LGBT w Rosji wzrosła w latach 2014–2020. Poprzedzały ją zaostrzenie kontroli nad aktywnością i protestami społecznymi, sferą informacji publicznej, a także nad tzw. trzecim sektorem i wprowadzanie ustrukturyzowanego, restrykcyjnego systemowego instrumentarium prawnego. Wszystkie te działania miały na celu odgórne kreowanie systemu praw człowieka. W konsekwencji doprowadziło to do coraz częstszego sięgania przez przedstawicieli rosyjskiego społeczeństwa obywatelskiego po stosowaną od II połowy lat 60. XX w. na terenie ZSRR formę oporu, tj. dysydenctwo.

Celem zawartej w artykule analizy jest identyfikacja występujących współcześnie w rosyjskim społeczeństwie mechanizmów mogących prowadzić do otwartych i pokojowych działań oporowych. Są to mechanizmy umożliwiające obrońcom praw człowieka i aktywistom LGBT z Rosji zaangażowanie w kwestie, których istotność przekracza granice administracyjne Federacji Rosyjskiej. W artykule wskazano również skuteczne praktyki i rozwiązania stosowane na gruncie prawa międzynarodowego, które pozwalają obu grupom na uczestnictwo w przestrzeni solidarności niezależnej od granic politycznych.

Słowa kluczowe: prawa człowieka, Unia Europejska – Rosja, mniejszości, społeczeństwo obywatelskie, represje, Czeczenia, opór

¹ Dr Magdalena Lachowicz, Katedra Studiów Wschodnich, Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, e-mail: malachow@amu.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-0343-0738.

² Dr Agnieszka Smółczyńska-Wiechetek, Katedra Studiów Wschodnich, Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, e-mail: agnsmo4@amu.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-7936-1655.

Inscenizowany dialog, współpraca z organizacjami pozarządowymi, a także mechanizmy partycypacji obywatelskiej na poziomie lokalnym stwarzają w Federacji Rosyjskiej pozory demokratyzacji i sprzyjają kreowaniu protokołu publicznego zbliżonego do stanu, w jakim chciałaby go widzieć grupa dominująca, czyli władza (Scott 2015: 146)³. Za fasadą „udawanego przedstawienia demokracji” (używając terminów Scotta) narastają kontrola i represje wobec niektórych środowisk społecznych. Mają one zróżnicowaną dynamikę w poszczególnych regionach. Szczególnie intensywne są na Kaukazie Północnym, w Republice Czeczeńskiej. Inicjatywa kreowania systemu ochrony praw człowieka w Rosji leży po stronie władzy wykonawczej, a tradycyjnie pojmowana kontrolna rola aktywistów i niezależnych prawników jest w rzeczywistości fikcją – w publicznej sferze jedynie sankcjonuje dominującą rolę państwowych instytucji, które nie zachowują międzynarodowych standardów. Szczególny przykład tej ignorancji stanowią działania dominującej grupy wobec środowiska LGBT i rosyjskich obrońców praw człowieka.

Na podstawie dostępnych raportów organizacji międzynarodowych specjalizujących się w monitoringu kondycji praw człowieka na świecie oraz badań socjologicznych prowadzonych w Federacji Rosyjskiej wskazano mechanizmy umożliwiające obrońcom praw człowieka i aktywistom LGBT z Rosji podejmowanie aktywności pomimo narastającej opresji państwa. Omówiono także rozwiązania stosowane na gruncie prawa międzynarodowego, które pomagają chronić wymienione grupy.

Publiczny protokół grupy dominującej opiera się na wytworzeniu mechanizmu strachu. Relacja władzy w warunkach rosyjskich odbywa się między silnym i słabym, a jej celem jest pogłębienie bierności społeczeństwa i inercji wobec idei wytworzenia efektywnego politycznego ruchu niezadowolonych lub krytycznych wobec władzy. U podstaw protokołów ukrytych Moskiewskiego Diła czy manifestacji krytyki w grupach zamkniętych w Runecie leżą tradycje dysydenckie, wyrażające sprzeciw wobec kłamstwa i łamania praw człowieka w publicznej przestrzeni władzy, nieprzekładające się na publiczne masowe działania polityczne. Zdaniem Sergieja Kowaliowa „dysydenci radzieccy zajmowali się nie polityką, a sumieniem, powszechnym prawem do wolności, do mówienia prawdy – tak pojmowanymi jako podstawowe prawa człowieka” (Radziwon 2013: 5). Interesuje nas, pisząc językiem Scotta, dyskurs

³ Termin *protokół publiczny* James Scott stosuje jako skrótowy sposób określania jawnych interakcji pomiędzy podporządkowanymi a tymi, którzy dominują, przy czym publiczny odnosi się do działania, do którego jedna strona otwarcie przyznaje drugiej stronie relację władzy.

podporządkowanych w obecności dominujących, co prowadzi do konkluzji, że grupy podległe aprobuja warunki swojego podporządkowania, stając się współnikami systemu (Scott 1990: 147–148).

Istniejące normy praw człowieka, w tym sama definicja obrońcy praw człowieka, są w Rosji szeroko kwestionowane. W toku debaty na temat tego, czy są one konstrukcją czysto „zachodnią”, podważa się ich powszechność i niepodzielność czy pozycję UE jako podmiotu „zachodniego”. Pojawiają się nowe inicjatywy w tradycyjnych obszarach realizowane przez GONGO, czyli tzw. rządowe organizacje pozarządowe. Ponownie mówi się o „wzajemnej korzystnej współpracy” i „prawach człowieka o chińskich cechach”, w narracji pobrzmiewa też przekonanie „nie wszyscy jesteśmy ludźmi”, następuje stygmatyzacja grup, kreowanie wewnętrznego wroga, który usprawiedliwia i legitymizuje władzę (terroryści, zabójcy, osoby o odmiennej orientacji seksualnej, migranci, uchodźcy, ludność tubylcza). Do tej kategorii należą też obrońcy praw człowieka jako ci, którzy „chodzą na pasku zachodu”, „chcą rozmontować system od wewnątrz”. Możemy mówić zatem o nowym pokoleniu dysydentów. W sferze obyczajowej obrońcy praw człowieka, szczególnie praw LGBT, jednoznacznie utożsamiani z globalną sdominacją, stali się obok ekologów symbolem zagrożenia dla rosyjskiego społeczeństwa.

Cechą dominującą w środowisku radzieckich i współczesnych „dysydentów” jest konsekwentne unikanie polityki, przejście „gniewnych” w przestrzeń „kuchni”, w jej wymiarze prywatnym, realnym, ale i wirtualnym, sieciowym. W systemie, który proponuje coraz węższy margines swobody, strefa wyrażania gniewu, krytyki i sprzeciwu, a w konsekwencji oporu, jest wyraźniej utożsamiana ze strefą prywatną, niepubliczną, zamkniętą, delimitowaną przez i dla tych, którzy chcą się w niej „maskować”. Prowadzi to także bezpośrednio do przekonania władzy o nieautentyczności dialogu z obrońcami praw człowieka jako tymi, którzy u podstaw nie są wobec władzy ucziwi, a wręcz przeciwnie – są podstępni, fałszywi i opozycyjni. W dyskursie publicznym nazywa się ich przestępcami, niechcianymi elementami, „obcymi agentami”, „przeciwnikami ludu”, „terrorystami”, zagrożeniem dla „rozwoju” i „tradycyjnych wartości”.

Konsekwentnie od 2006 r. wdraża się w Rosji publiczne protokoły dominacji oparte na konflikcie, brutalizujące rzeczywistość społeczną. Reguły teatralne, pozy, maski konsekwentnej srogiej władzy i silnego przywódcy prezydenta Władimira Putina, używając terminów J. Scotta, obowiązują stale i są niezwykle istotne dla komunikacji politycznej ze społeczeństwem (Scott 2015: 157). W brutalności represji wobec obrońców praw człowieka i LGBT można dostrzec prawdziwy cel władzy, czyli dynamiczne wdrożenie maksymalnie efektywnych mechanizmów

kontroli społecznej w obszarze trzeciego sektora, realizującego działania poza tradycyjnie rozumianą sceną władzy. Przyjmowanie restrykcyjnych regulacji prawnych dotyczących praw człowieka i niekomercyjnych organizacji obywatelskich jest po 2012 r. stałą tendencją w państwie W. Putina. Od 2013 r. analogicznymi protokołami dominacji w zakresie prawa zostało objęte środowisko LGBT.

Szans na poprawę sytuacji w Rosji obie grupy aktywistów upatrują w realnym dialogu międzynarodowym na forach regionalnych Rada Europy/OBWE lub UE/Rosja, w którym stają się aktywnym podmiotem. O ile wypracowuje się mechanizmy ochrony i wsparcia dla obrońców praw człowieka, które nie są działaniami pozornymi, o tyle nie stosuje się ich w sprawach aktywistów środowiska LGBT z Rosji. Symetryczne są jednak zarówno kategorie codziennego oporu, opartego genetycznie na szacunku dla praw człowieka, jak i obrona własnej wspólnotowej tożsamości i jej społecznego konstruowania. Środowisko LGBT poddawane represji jako publiczny wróg społeczny w Rosji powinno być chronione przez narzędzia wypracowane w globalnej sieci aktywistów obrony praw człowieka i stać się podmiotem w międzynarodowym dialogu o równości wobec prawa. Aby tak się stało, należałoby ustanowić nowy porządek. Dotychczas bowiem, jak pisze J. Scott, „większość aktów władzy oddolnej, włączając w to protesty, będzie wprost lub nie wprost przestrzegało ustanowionych wcześniej zasad, nawet jeśli ich celem miało być zasad tych podważenie” (Scott 1990: 93). Kwestie LGBT w Rosji, w tym dialogu, nie zajmowały dotąd należnego im miejsca w dyskursie publicznym.

Analiza uwzględnia publiczne dane źródłowe, w tym raporty wiodących międzynarodowych organizacji monitorujących prawa człowieka na świecie z lat 2018–2020, wyniki badań socjologicznych prowadzonych przez Centrum Niezależnych Badań Socjologicznych z Petersburga oraz rosyjskie i europejskie akty prawne.

Zmiany w systemie prawnym w Federacji Rosyjskiej wobec organizacji pozarządowych

Poziom kontroli państwowej i represji wobec środowisk obrońców praw człowieka i LGBT wzrasta skokowo, w tym szczególnie silnie wobec zinstytucjonalizowanego trzeciego sektora organizacji pozarządowych i aktywistów społecznych. Pod pretekstem zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego ze strony obcych państw ustawa o agentach zagranicznych z 2012 r. (Ustawa N 121-Φ3 2012) zobowiązała rosyjskie organizacje non-profit, które otrzymują zagraniczne środki finansowe i prowadzą działal-

ność polityczną, do zarejestrowania się w prowadzonym przez Ministerstwo Sprawiedliwości FR rejestrze jako „organizacje pełniące funkcje agenta zagranicznego”. Zaangażowanie polityczne definiuje się jako „prowadzenie akcji politycznych, których celem jest wpływanie na decyzje organów państwowych, w celu zmiany polityki państwa, a także kształtowanie opinii publicznej w tym celu” (art. 2). Ustawa i towarzyszące jej kampanie na rzecz delegitymizacji NGO negatywnie wpłynęły na organizację społeczeństwa obywatelskiego w Rosji i na wizerunek obrońców praw człowieka. Wiele organizacji uległo likwidacji lub ograniczyło działalność, rezygnując z finansowania zagranicznego. Konsekwentnie zaostrzano kontrolę instytucjonalną nad sektorem, wprowadzając nowe instrumenty, m.in. ustawę o organizacjach niepożądanych z maja 2015 r. (Ustawa N 129-Φ3 2015). Od grudnia 2019 r. na podstawie zmian wprowadzonych do ustawy o informacji (Ustawa N 426-Φ3 2019) za agenta zagranicznego może zostać uznany każdy obywatel Federacji Rosyjskiej. O skali represji wobec obrońców praw człowieka świadczy fakt, że na 68 podmiotów umieszczonych na liście organizacji pozarządowych o statusie agentów zagranicznych znajduje się aż 31 organizacji zajmujących się ochroną praw człowieka (Rejestr MSW FR 2020).

System kontroli protestu i zgromadzeń publicznych nie ograniczył się do fali procesów sądowych. Po akcjach protestacyjnych na placu Błotnym w Moskwie w latach 2011–2012 uszczelniono prawodawstwo federalne w zakresie wolności zgromadzeń, a tym samym ograniczono art. 31 Konstytucji dający obywatelowi prawo do „pokojuowego zgromadzenia się”. Każdy region posiada własną listę miejsc wyłączonych z możliwości przeprowadzenia mityngów i zgromadzeń, co komplikuje procedury uzyskiwania pozwoleń w poszczególnych lokalizacjach (Program ОБД-Инфо Территория «нельзя» 2020). Obrońcom praw człowieka i mniejszościom seksualnym odebrano skuteczne narzędzie do informowania społeczeństwa o przypadkach naruszenia praw człowieka. Protest publiczny jako jawny protokół sprzeciwu nie tylko wypełnia bowiem funkcję oporu wobec władzy, ale służy wzmożeniu solidarności grupowej, kreowaniu poczucia wspólnoty czy w końcu siły grupy zmarginalizowanej i podporządkowanej dominującemu podmiotowi.

Instytucje ochrony praw człowieka w systemie państwowym FR

Władza centralna przejęła instytucje stanowiące pomost między społeczeństwem obywatelskim a władzą wykonawczą ustanowiony jeszcze w latach 90. XX w. dla wykreowania dialogu w zakresie poszanowania

praw człowieka i obywatela i systemu kontroli ich naruszania. Pozory demokratyzacji stwarzają instytucje, tj. Rada przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka i Urząd Pełnomocnika Praw Człowieka (Federalna ustawa 1-FKZ 1997).

Rada stanowi konstytucyjny organ doradczy Prezydenta FR w kwestiach praw i wolności człowieka i obywatela. Ma służyć rzetelnej informacji o stanie ochrony praw człowieka w państwie, wypełniać rolę wspierającą w procesie instytucjonalizacji społeczeństwa obywatelskiego⁴ (Rozporządzenie № 120 2011). Dekretem Prezydenta FR nr 512 z 21 października 2019 r. na przewodniczącego rady powołano Walerego Fadejewa, dziennikarza, prezentera telewizyjnego, sekretarza Izby Społecznej Rosji. Zarzucono tradycję obsadzania tego stanowiska wybitnymi prawnikami, specjalistami w dziedzinie praw człowieka, akceptowanymi przez środowisko rosyjskich działaczy społecznych.

Pełnomocnik Praw Człowieka to stanowisko, którego istotą jest poszukiwanie kompromisu obywatelskiego. Urząd może sprawować obywatel rosyjski, który ukończył 35 lat, z kompetencjami i doświadczeniem w dziedzinie obrony praw człowieka. Już w 2014 r. Międzynarodowy Komitet Koordynacyjny Krajowych Instytucji ds. Ochrony i Promowania Praw Człowieka (ICC) wyraził krytykę wobec braku transparentnej procedury powoływania pełnomocnika, w tym niedopełniania obowiązku obiektywnej oceny dorobku kandydatów. 22 kwietnia 2016 r. na miejsce Elły Pamfilowej powołano na to stanowisko Tatianę Moskalkową, emerytowanego generała milicji bez doświadczenia w dziedzinie praw człowieka.

Na mocy ustawy Pełnomocnik Praw Człowieka nie rozpatruje skarg indywidualnych osób fizycznych i podmiotów prywatnych, także wobec działań organów ustawodawczych. Sprawuje kontrolę nad federalnymi i regionalnymi organami ustawodawczymi, ale wydaje jedynie niewiążące zalecenia, zgłasza skargi dotyczące naruszenia praw i wolności gwarantowanych przez ustawę zasadniczą. Nie jest uprawniony do wnoszenia skarg do Sądu Konstytucyjnego o zbadanie zgodności aktu ustawodawczego z Konstytucją FR (European Asylum Support Office 2018: 76–

⁴ 26 września 1993 r. dekretem Prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna powołano Komisję Praw Człowieka przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej. W 1993–1995 kierował nią znany obrońca praw człowieka Siergiej Adamowicz Kowalew, w latach 1996–2002 wybitny specjalista w dziedzinie międzynarodowego prawa publicznego Władimir Kartaszkin. Zgodnie z dekretem Prezydenta FR z 6 listopada 2004 r. nr 1417 Komisję przekształcono w Radę przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Promocji Rozwoju Instytucji Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka.

77). Jest to zatem instytucja fasadowa o niewielkiej sile autorytetu, reprezentowana obecnie przez osobę o niskich kompetencjach merytorycznych i słabym mandacie społecznym, bez poparcia ze strony organizacji pozarządowych. W 2013 r. Penal Reform International zwracała uwagę, że procedura, zgodnie z którą osoba fizyczna musi wyczerpać wszystkie inne środki zaskarżenia przed wniesieniem skargi do Pełnomocnika Praw Człowieka, stanowi poważne ograniczenie jego zdolności do podejmowania skutecznych interwencji. Jest to de facto wnoszenie skarg wobec spraw już rozstrzygniętych. Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji działająca przy Radzie Europy skrytykowała brak wpływu Pełnomocnika na proces ustawodawczy i brak uprawnień do rozpatrywania spraw w sektorze prywatnym, co znacznie ogranicza zdolność do przeciwdziałania przypadkom dyskryminacji (European Asylum Support Office 2018: 81).

Publiczny wróg: LGBT jako ofiary represji i nowe pokolenie dysydentów

Proces regulacji sterowany odgórnie wpisano w kontekst zmian politycznych związanych z nową kadencją prezydenta Władimira Putina i kryzysem sukcesji. Media publiczne zdominowała narracja o zgubnych wpływach Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych, a w centrum przekazu znalazł się problem sfery seksualnej i homoseksualizmu. Wykreowano wroga, za którego istnienie w rosyjskim społeczeństwie ponosili odpowiedzialność tzw. „inni”. Celem kampanii skierowanej przeciwko homoseksualizmowi było „przedstawienie postulatów demokratycznych jako mglistego zagrożenia dla rosyjskiej niewinności: głosowanie=Zachód=sodomia” (Snyder 2019: 75). W 2013 r. w Chinach na konferencji o prawach człowieka przedstawiciel rosyjskich władz oświadczył, że „prawa homoseksualistów są przemyślnie wybraną bronią globalnego neoliberalnego spisku, którego celem jest przygotowanie gruntu pod wyzysk cnotliwych tradycyjnych społeczeństw, takich jak Chiny i Rosja” (Snyder 2019: 74).

Mglisto pojmowane przez władze tzw. „dekadenckie zachodnie wpływy” przekładały się na konkretne kroki na płaszczyźnie prawnej, społecznej i obyczajowej. W 2013 r. pod pretekstem ochrony dzieci i „tradycyjnych wartości” władze rosyjskie przyjęły ustawę zakazującą „promowania homoseksualizmu wśród nieletnich” skierowaną przeciwko aktywistom LGBT (Кодекс 2001: 6.21/N 135-ФЗ). Badania socjologów wskazują na związek wprowadzenia tej ustawy z wzrostem liczby

przestępstw z nienawiści wobec LGBT po 2013 r. (Кондаков 2017: 8). Przestępstwa z nienawiści do osób LGBT odnotowano w trzech kategoriach: zabójstwo, przemoc (inna niż morderstwo), rozbój (wymuszenie, kradzież, rabunek), a wyroki sądu były surowsze dla sprawców ze względu na wysoki poziom brutalności. Ofiarami byli w większości homoseksualni mężczyźni (Кондаков 2017: 11–13). „Health and Human Right Journal” opublikował wyniki badań, według których ponad połowa populacji LGBT w Rosji doświadczyła przemocy psychicznej, 16% stało się ofiarą napaści fizycznej, a 7% gwałtu. W badaniu odnotowano także przemoc ze strony funkcjonariuszy policji (Kucherjawenko, Guskow, Walker 2013: 86).

Poza rozbudową instrumentarium prawnego pojawił się także problem stronniczego podejścia organów prawa do spraw, które dotyczą tej grupy. Świadczy o tym chociażby przykład Dmitrija Czyżewskiego, obrońcy praw człowieka związanego ze środowiskiem LGBT, który w 2013 r. na skutek brutalnego pobicia stracił wzrok w jednym oku. Wszczęte postępowanie wyjaśniające zostało umorzone w 2015 r., a policja zakładała, że „przestępstwo zostało zorganizowane przez uczestników wydarzenia lub przedstawicieli społeczności LGBT w celu przyciągnięcia uwagi opinii publicznej i mediów” (Amnesty International 2019: 8).

Sytuacja w Republice Czecheńskiej FR

Dla międzynarodowej opinii publicznej Czechenia to przykład systemowego naruszania praw człowieka w zakresie swobód mniejszości seksualnych. Upowszechnienie wiedzy o procesach dyskryminacji osób LGBT na Kaukazie zapewnił film dokumentalny z 2020 roku pt. „Добро пожаловать в Чечню” (ang. *Welcome to Chechnya*) o uchodźcach LGBT z Czechenii. Jednym z jego głównych bohaterów jest Maksim Lapunow, który jako pierwszy otwarcie oświadczył, że stał się ofiarą tortur z powodu homoseksualizmu. „Nowa Gazeta” donosiła, że 26 stycznia 2017 r. przeprowadzono w Czechenii zmasowaną akcję rozstrzelania homoseksualistów (Милашина 2017, Прошкин 2017), a w kwietniu 2017 r. w akcji wymierzonej przeciwko środowisku LGBT aresztowano w Czechenii ponad 100 osób (3 z nich zginęły). Zlokalizowania zaginionych i sporządzenia listy ofiar podjęło się stowarzyszenie Memoriał (Centrum Praw Człowieka Memoriał 2019, 2020).

Sekretarz Generalny Rady Europy Thorbjorn Jagland wezwał Tatianę Moskalkową do zweryfikowania informacji o łamaniu praw przedstawicieli społeczności LGBT w Czechenii. O kontrolę sytuacji do Pre-

zydenta FR zaapelowały Angela Merkel i Teresa May. Rzecznik Kremla Dmitrij Pieskow ogłosił, że doniesienia o rzekomych prześladowaniach homoseksualistów w Czeczenii są bezpodstawne. Poinformowano, że Władimir Putin podjął problem środowiska LGBT w osobistych rozmowach z Ramzanem Kadyrowem, który zapewnił, że w Czeczenii nie ma obywateli o homoseksualnej orientacji i zaprzeczył doniesieniom o prześladowaniach. Kwestia praw człowieka wobec gejów na Kaukazie została potraktowana przez władze centralne FR z wyjątkowym lekceważeniem, co dało wyraźny komunikat organizacjom obrońców praw człowieka nie tylko w Rosji, ale i w Europie Zachodniej. Podjęto działania pomocowe. Igor Koczetkow, szef rosyjskiej LGBT-sieci, poinformował opinię publiczną o akcji wywiezienia z Czeczenii i w konsekwencji z samej Rosji ponad 40 osób orientacji homoseksualnej w celu ochrony ich życia i zdrowia. Akcję wspierały finansowo zagraniczne organizacje, m.in. Il Out, Enough is Enough, Campaign against Homophobia Germany, COC Netherlands, Amnesty International and the Network (Szwajcaria). Po deklaracji ministra spraw zagranicznych Litwy Linasa Antanasa Linkevičiusa Litwa stała się pierwszym krajem UE przyjmującym uchodźców homoseksualistów z Czeczenii (Фахрутдинов 2017). 16 maja 2017 r. trzy stowarzyszenia LGBT – Mousse, Stop Homophobia i Idaho France Committee – złożyły skargę do Międzynarodowego Trybunału Karnego przeciwko R. Kadyrowowi. Według Etienne Desuliere, prawnika stowarzyszeń, jest to pierwsza skarga do MTK dotycząca „ludobójstwa (genocydu) homoseksualistów” (Robert 2017).

Kwestię podjęła także OBWE i w listopadzie 2018 r. 16 państw członkowskich wezwało Federację Rosyjską do ujawnienia informacji i wszczęcia postępowań śledczych w sprawie poważnych naruszeń w Republice Czecheńskiej (OSCE, *HDIM 2019*). Przedstawiono sprawę Ojuba Titijewa, dyrektora czecheńskiej sekcji Centrum Praw Człowieka „Memoriał”, aresztowanego i postawionego przed sądem. Uznano to za odwet za wkład w dokumentowanie przypadków łamania praw człowieka i nadużyć w Czeczenii oraz za ujawnienie informacji o pozasądowych egzekucjach, do których miało dojść w styczniu 2017 r. w Grozным (Szczepanik 2019: 6).

Na posiedzeniu Stałej Rady OBWE 20 grudnia 2018 r. zaprezentowano raport (Бенедек 2018) o naruszeniach praw człowieka w Czeczenii. Był wynikiem śledztwa prowadzonego w ramach tzw. „mechanizmu moskiewskiego”, wszczętego po raz pierwszy przeciwko Federacji Rosyjskiej w sprawie rzekomego naruszenia praw człowieka i bezkarności w Czeczenii. Zawierał szczegółowe rekomendacje dla władz FR w celu poprawy sytuacji mniejszości seksualnych i podjęcia konkretnych kro-

ków prawnych wynikających z międzynarodowych zobowiązań. Stwierdzono, że w obliczu dowodów na przeprowadzenie operacji „czystek” przeciw LGBT należy podjąć działania wyjaśniające i wszcząć postępowania karne, w szczególności w sprawie Maksima Lapunowa. Władze powinny zapewnić rzetelne dochodzenie, postawić przed sądem domniemyanych przestępców, w tym przedstawicieli lokalnych służb bezpieczeństwa, i zapewnić ściśle przestrzeganie przez władze Czeczenii, m.in. organy ścigania i agencje bezpieczeństwa, rosyjskiego ustawodawstwa krajowego i prawa międzynarodowego. W związku z błędami popełnionymi podczas dochodzenia wstępnego pod kierownictwem Dyrekcji Komitetu Śledczego Republiki Czeczeńskiej rekomendowano przeprowadzenie wstępnego dochodzenia przez śledczych na szczeblu federalnym. Domagano się ustanowienia komisji śledczej i przeprowadzenia transparentnego postępowania karnego. Wyrażono obawy o efektywność organów rosyjskich wobec spraw przeciw LGBT i rekomendowano, aby w przypadku, gdy Rosja nie może zapewnić skutecznego dochodzenia, przeprowadzić niezależne śledztwo z udziałem międzynarodowych ekspertów. Zalecano regularną publikację wszystkich raportów Europejskiego Komitetu ds. Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT). Z kolei Pełnomocnik Praw Obywatelskich powinien przygotować specjalne sprawozdanie dotyczące łamania praw człowieka w Czeczenii. Rosja została wezwana do rozwiązania sprawy O. Titijewa, respektowania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC), uchylecia przepisów ustawy z 2013 r. Domagano się wznowienia postępowania dochodzeniowego w sprawie rzekomego zabójstwa 27 osób przez czeczeńskie siły bezpieczeństwa i bezwarunkowego ukarania winnych (Бенедек 2018: 4–5). Dowody w przekonujący sposób wskazywały, że zarzuty o bardzo poważne naruszenia praw człowieka w Czeczeńskiej Republice Federacji Rosyjskiej zostały potwierdzone. Dotyczy to w szczególności zarzutów molestowania i prześladowania, arbitralnego lub niezgodnego z prawem zatrzymania i tortur, wymuszonych zaginięć i pozasądowych egzekucji.

Dalej zaleca się, by państwa OBWE zapewniały, zgodnie z Konwencją dotyczącą statusu uchodźcy, ochronę uchodźcom z Czeczenii, w szczególności osobom LGBT ubiegającym się o azyl ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową, oraz zwracały uwagę na zagrożenia także na terytorium krajów przyjmujących. Rekomenduje się procedury z zachowaniem najwyższych standardów bezpieczeństwa informacyjnego, a w przypadku przyjęcia uchodźcy uwzględnienie szczególnych potrzeb w zakresie bezpieczeństwa, w tym tworzenie nowej tożsamości (Бенедек 2018: 6–7).

Skala represji wobec obrońców praw człowieka w Czeczenii pokazuje jedynie formalną bezsilność społeczności międzynarodowej wobec stanowiska R. Kadyrowa (Бенедек 2018: 12). Potwierdzają to sprawy Natalii Estemirowej, Zelaudiego Geriewa, Rusłana Kutajewa, Ojuba Titijewa. Działania lokalnych sił bezpieczeństwa wobec tej grupy realnie uniemożliwiają monitoring, raportowanie i przeciwdziałanie represjom wobec innych zagrożonych grup w republice, w tym LGBT.

Raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka pt. *Republika strachu. Prawa człowieka we współczesnej Czeczenii* analizuje naruszenia praw człowieka wobec obrońców praw człowieka, dziennikarzy, kobiet, działaczy opozycyjnych, mniejszości seksualnych, wyznawców nietradycyjnych form islamu, członków diaspory i obywateli powracających do Czeczenii w trybie przymusowym (zabójstwa, tortury, wymuszone zaginięcia, groźby karalne wobec rodziny i bliskich, prowokacje i stosowanie przez władze zasady zbiorowej odpowiedzialności). Uwzględniono w nim dane m.in. Amnesty International, Human Rights Watch, International Crisis Group, Civil Rights Defenders, Front Line Defenders, International Federation for Human Rights, Centrum Praw Człowieka „Memoriał”, Komitetu „Grażdanskije Sodiejstwie”, Norweskiego Komitetu Helsińskiego, Stichting Justice Initiative/Prawowaja Inicyatiwa, raporty amerykańskiego Departamentu Stanu, Europejskiego Urzędu Wsparcia w Dziedzinie Azylu (ang. European Asylum Support Office, EASO) oraz krajowych instytucji azylowych, a także źródła medialne (m.in. czasopismo „Nowaja Gazieta”, portal Kawkazskij Uzieł, Radio Wolna Europa/Radio Swoboda, BBC). W raporcie wskazano, że R. Kadyrow ponosi odpowiedzialność polityczną, a władze cywilne na szczeblu federalnym mają ograniczoną kontrolę nad siłami bezpieczeństwa w Czeczenii. Lokalne władze dopuszczające się łamania praw obywateli uważanych za nielojalnych wobec czeczeńskiego przywódcy, w tym krytykujących go obrońców praw człowieka i środowisko LGBT, pozostają bezkarne. W proceder zaangażowany jest także świat przestępczy. Stosowane są autorytarne metody represji, a systemowe działania władz pozostają poza ramami prawnymi Federacji Rosyjskiej z milczącą akceptacją władz centralnych. Do 2015 r. ETPC wydał około 300 wyroków przeciwko Rosji w sprawach Czeczenii, a rząd rosyjski systematycznie ignorował wymagania dotyczące zmian systemowych (Szczepanik 2019: 6–7). Odmówiono wpuszczenia misji badawczej OBWE do Czeczenii.

Według danych Departamentu Stanu USA w 2017 r. liczba zaginięć w Czeczenii znacznie wzrosła, a rodziny masowo odstępowały od apelu o wszczęcie poszukiwań, stosowano bowiem powszechnie zasadę odpowiedzialności zbiorowej wobec bliskich obywateli oskarżonych o naru-

szenie prawa, zasad lub obyczajów wprowadzonego w republice (Szczepanik 2019: 7–8). Atmosfera strachu i powszechny terror wobec rodzin ofiar reżimu wywołały znową milczenia słabych wobec silniejszego, obywatela wobec władzy, podważały także zaufanie do obrońców praw człowieka, dziennikarzy i działaczy społecznych. Atmosfera zastraszania pogłębiła się do tego stopnia, że w Czeczenii nie ma już chętnych do dyskusji na temat problemów związanych z łamaniem praw człowieka. Zablokowano społeczne kanały informacyjne i zamrożono mechanizmy pomocowe, a śledztwa nie są prowadzone (Бенедек 2018: 4).

Dyskredytacja obrońców praw człowieka przez środowisko bliskie Kadyrowowi nie ogranicza się jedynie do retoryki – preparowano wobec nich sprawy kryminalne, podpalano miejsca zamieszkania, porywano czy podrzucano narkotyki. W 2016 r. Igor Kalapin, przewodniczący niezależnej organizacji Komitet przeciwko Torturom oraz Wspólnej Grupy Mobilnej ds. Obrońców Praw Człowieka w Czeczenii (ang. Joint Mobile Group for Human Rights Defenders in Chechnya, JMG), został zaatakowany, a sprawcy napaści pozostali bezkarni. Grupa, którą kierował, zajmowała się m.in. dokumentacją przypadków tortur. Incydent zadecydował o zawieszeniu działalności tzw. grup mobilnych na terenie Czeczenii ze względów bezpieczeństwa. Z analogicznych powodów przedstawiciele rosyjskiej Prezydenckiej Rady ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka odwołali misję badawczą zaplanowaną na czerwiec 2017 r.

Główna teza przytaczanego raportu brzmi: „niechęć wobec osób LGBT przybiera formę regularnych prześladowań, i to nie tylko wspieranych przez władze, ale nawet przez nią organizowanych” (Szczepanik 2019: 25). Wspomina się o obozie koncentracyjnym na terytorium Czeczenii, gdzie aresztowani przedstawiciele środowiska LGBT lub podejrzani o homoseksualizm mężczyźni są torturowani (Szczepanik 2019: 25). Kobiety LGBT doświadczają systemowej przemocy zarówno ze względu na płeć, jak i orientację seksualną. Praktykowane są m.in.: „gwałty naprawcze” dokonywane przez osoby prywatne lub funkcjonariuszy resortów siłowych, zabójstwa honorowe czy brutalna odmiana miejscowych egzorcyzmów, tzw. wypędzanie dżinów organizowane w Centrum Medycyny Islamskiej w Groznm (QWNC Group, 2018). Skala tych zjawisk nie jest znana. Działania czeczeńskich władz opierają się na obyczajowym braku akceptacji dla nieheteroseksualnych związków w kulturze czeczeńskiej, szerzej Kaukazu Północnego, i na tabu dotyczącym sfery seksualnej. Poparcie dla tych praktyk wyrażają m.in. rodziny ofiar czy imamowie głównego meczetu. Przypadki represji nie są kwalifikowane jako przestępstwa z nienawiści w rosyjskich statysty-

kach, nie podlegają bowiem procedurom sądowym i nie są ścigane z urzędu. Jedynym rozwiązaniem staje się niejawna ucieczka obywatela LGBT z Czeczenii, a często z Federacji Rosyjskiej (skala uchodźstwa z powodu orientacji seksualnej nie jest znana).

We wszystkich ww. raportach wskazano na problem dostępu do wiarygodnych danych. Rosyjskie organy ścigania nie raportują pełnych informacji o przestępstwach z nienawiści, zwłaszcza wobec osób LGBT, a Rosja nie prowadzi odrębnych statystyk (Кондаков 2017: 18). Władze niechętnie klasyfikują przestępstwa wobec LGBT jako przestępstwa z nienawiści, lekceważą zasady rzetelnego śledztwa i traktują naruszenia praw w sposób arbitralny (Finish Immigration Service 2015: 17–22). Monitoring sytuacji LGBT rzetelnie prowadzą jedynie rosyjskie organizacje pozarządowe, w tym Sova-Center (Информационно-аналитический центр «СОБА») i Rosyjska LGBT-sieć (Российская ЛГБТ-сеть) (Кондаков 2017: 19). W raporcie Sova-Center z 2020 r. wykazano utrzymującą się wzrostową dynamikę tej kategorii przestępstw i zwrócono uwagę na działalność organizacji nacjonalistycznych i ultrakonserwatywnych (Юдина 2020). Dane monitoringu LGBT-Sieci w raporcie 2016–2017 r. wyraźnie wskazują na odgórne inicjowanie negatywnego podejścia do środowiska LGBT, stymulowanego przez homofobiczną retorykę w mediach, poparcie władz dla konserwatywnych aktywistów i ich działań w przestrzeni publicznej. W konsekwencji dyskryminacja i przemoc wobec obywateli LGBT przenika do każdej sfery życia na wszystkich poziomach egzystencjalnych (Российская ЛГБТ-сеть 2018: 39), a kurs państwowy ulega zaostrzeniu. 14 lipca 2020 skierowano do Dumy Państwowej projekt ustawy o zmianie Kodeksu rodzinnego FR w celu wzmocnienia instytucji rodziny (Законопроект № 989008-7 2020). Rada Rosyjskiej Sieci LGBT uznaje go za dyskryminujący i wzywa społeczeństwo obywatelskie Rosji do zjednoczenia i przeciwstawienia się zmianom. Zmiany dotyczą wprowadzenia pojęcia „płeć urodzenia” w akcie narodzenia. W konsekwencji nie można tych danych zmienić podczas zmiany płci, a ustawa zobowiązuje ujawnienie już zmienionych informacji w dotychczasowych aktach urodzenia (bez tego dokumentu nie można zawrzeć małżeństwa). Jeśli zatem transseksualny obywatel rosyjski pozostaje w stanie małżeńskim, małżeństwo to będzie kwalifikowane jako „osób jednej płci”, co jest jednoznacznie zakazane prawem. Wprowadza się dodatkowe kryteria, które uniemożliwiają uznawanie małżeństw osób tej samej płci zawartych za granicą (Statement 2020).

Aktywistom LGBT i obrońcom ich praw państwo sukcesywnie odbiera narzędzia efektywnego interweniowania w proces formułowania antydyskryminacyjnego prawa i współkreowania demokratycznych in-

stytucji państwa prawa wbrew zaleceniom Trybunału Konstytucyjnego FR. Wskazał on na zasadę indywidualnej autonomii jednostki i zdecydowanie rozszerzył ją na wolność samostanowienia seksualnego. Dokonał także wykładni Konstytucji, uzasadniając, że orientacja jako taka nie może służyć jako kryterium do ustalenia różnic w statusie prawnym osoby i obywatela. Niedopuszczalne jest wyłączenie w społeczeństwie demokratycznym ze sfery publicznej dyskusji nad kwestiami samostanowienia seksualnego, w tym ograniczenia prawa do informowania opinii publicznej o naruszeniach praw (Кочетков 2018: 4).

Mechanizmy współpracy Federacji Rosyjskiej w zakresie ochrony praw człowieka UE możliwe do zastosowania wobec wspólnoty LGBT

Rosja jako pełnoprawny członek Rady Europy oraz sygnatariusz 11 z 18 międzynarodowych traktatów dotyczących praw człowieka zobowiązała się do przestrzegania zasad demokracji, praworządności i poszanowania podstawowych wolności i praw człowieka. W świetle *Umowy o partnerstwie i współpracy ustanawiającej partnerstwo między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi a Federacją Rosyjską* strony zobowiązane są do przestrzegania praw człowieka, które wypływają z „polityki Wspólnoty w dziedzinie praw człowieka (...), jak również z polityki Rosji w tej dziedzinie” (DzU L 327 z 28.11.1997).

Od 2003 r., kiedy Rosja i UE postanowiły wzmocnić współpracę m.in. w obszarze bezpieczeństwa i praworządności, wymierne wsparcie dla zabezpieczenia swobód obywatelskich było realizowane. W Rosji od 1997 do 2020 r. w ramach Europejskiej Inicjatywy na rzecz Wspierania Demokracji i Praw Człowieka (DzU L 77 z 15.3.2014) zrealizowano 390 projektów (Przedstawicielstwo UE w FR 2020). Intensywność współpracy drastycznie zmalała po aneksji Krymu i wojnie w Donbasie w 2014 r. (Komunikat Przedstawicielstwa 2020).

Od tego momentu o współpracy międzynarodowej między UE a Rosją, także w dziedzinie działania na rzecz praw człowieka, decydują nie tylko różnice w stanowiskach państw członkowskich Unii, ale i rozumienie strategicznego i gospodarczego znaczenia Rosji. Przeszkodą jest praktyczne zamrożenie mechanizmów umożliwiających dialog między UE a Rosją. Do spotkań na wysokim szczeblu dochodzi skrajnie rzadko, konsultacje dotyczące dziedziny praw człowieka, które w latach 2005–2013 odbywały się dwa razy w roku, od 2014 ustały. Działania Biura UE

w Federacji Rosyjskiej ograniczono do wydawania corocznego raportu o stanie praw człowieka i demokracji w Rosji.

W ocenie rosyjskich obrońców praw człowieka, pomimo załamania w stosunkach między UE a Rosją w latach 2015–2020, zachowano rozwiązania wspomagające ich działalność (Raport UE 2020: 1–2). Podstawą stały się wytyczne przyjęte podczas posiedzenia Rady do Spraw Zagranicznych z 14 marca 2016 r. w Brukseli (Protokół nr 3457, 7042/16, 2016: 4), które zostały zaakceptowane przez ministrów zagranicznych wszystkich państw członkowskich.

Instrument EIDHR jako wsparcie dla obrońców praw człowieka proponowane przez UE

Rosyjscy obrońcy praw człowieka mogą korzystać w pierwszej kolejności z europejskiego mechanizmu wsparcia za pośrednictwem EC ProtectDefenders.eu stworzonego i finansowanego w 95% przez UE w ramach Instrumentu EIDHR (ProtectDefenders.eu 2020). Program, koordynowany przez konsorcjum 12 organizacji pozarządowych, skierowany jest do obrońców z tzw. państw trzecich. Celem jest kompleksowa pomoc tym obrońcom, którzy znaleźli się w poważnym niebezpieczeństwie, łącznie z sytuacją zagrożenia życia. Jest to, po wprowadzeniu ustawy o organizacjach niepożądanych w 2015 r., najważniejszy mechanizm wsparcia finansowego inicjatyw podejmowanych na rzecz obrony praw człowieka w Rosji.

Aktywiści rosyjscy wskazują na coraz większą, choć ciągle niewystarczającą, elastyczność w rozwiązywaniu problemów związanych z kwestiami finansowania z zagranicy rosyjskich NGO. System grantowy, w tym także tzw. „Emergency Grant” prowadzony w ramach EIDHR, ma gwarantować możliwość szybszego i bardziej elastycznego udzielania wsparcia nawet organizacjom niezarejestrowanym czy ruchom społecznym i ograniczyć biurokrację projektową do minimum. Przewidziano wsparcie wizowe oraz doraźną, błyskawiczną pomoc finansową, a w skrajnych sytuacjach pomoc w opuszczeniu kraju i osiedleniu w bezpiecznym miejscu. Mechanizm ten nie jest jednak wysoko oceniany. Pomoc finansowa przychodzi zbyt późno, a o wsparcie wizowe trudno. Innym mankamentem jest słaba jego dostępność dla organizacji małych, realizujących inicjatywy lokalne (Raport Amnesty International 2019: 22–23).

Zadaniem mechanizmu EC ProtectDefenders.eu jest też nagłaśnianie przestępstw przeciwko obrońcom praw człowieka. W przypadku Rosji

mówi się o 82 zarejestrowanych takich przestępstwach w latach 2016–2020⁵. Każdy z tych przypadków zawiera opis i żądania w stosunku do FR, które można traktować jako głos UE i jej stanowisko w każdej pojedynczej sprawie.

Rezolucje, oświadczenia i opinie w obronie obrońców praw człowieka wydawane przez instytucje Unii Europejskiej

Unia Europejska nie prowadzi scentralizowanej i skoordynowanej polityki wsparcia społeczeństwa obywatelskiego w Rosji. Jej działania często są wypadkową polityk wszystkich państw członkowskich. Doświadczenia ostatnich czterech lat pokazują jednak, że w stosunku do obrońców praw człowieka działania nabierają wspólnego kształtu. Odnotowujemy częściej przypadki stanowczego sprzeciwu wyrażonego w formie dokumentów wydawanych przez instytucje unijne różnego szczebla. Prezentowane są w nich stanowiska polityczne także w sprawach konkretnych obrońców praw człowieka i organizacji działających w tym obszarze.

Przełom w tym zakresie stanowi *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 23 października 2014 r. w sprawie zamknięcia organizacji pozarządowej Memorial w Rosji*. W punkcie 2 dokumentu czytamy: Parlament Europejski „apeluje do władz rosyjskich, by zaprzestały szykanowania stowarzyszenia Memorial, Ośrodka Praw Człowieka Memorial, ich członków i wszystkich obrońców praw człowieka w Federacji Rosyjskiej, w tym nękania z wykorzystaniem sądów, a także by zapewniły im możliwość prowadzenia ich zgodnej z prawem działalności”. I dalej w punktach 6 i 7 wskazano cztery konkretne organizacje pozarządowe (Ośrodek Praw Człowieka Memorial, Fundacja Werdykt Publiczny, AGORA i JURIX), które „są szczególnie dobrze znane z udzielania pomocy prawnej ofiarom politycznego manipulowania wymiarem sprawiedliwości, prześladowanym działaczom społeczeństwa obywatelskiego i pokojowym demonstrantom, działaczom broniącym praw osób LGBT i ofiarom aktów przemocy popełnianych przez policję, a przy tym odgrywają one kluczową rolę w rozwoju wartości demokratycznych i wspieraniu praw człowieka w Rosji” (DzU C 274/21, P8_TA(2014)0039 2014: 21–24).

Parlament Europejski wydał rezolucję w sprawie wspomnianego wcześniej Ojuba Titijewa (DzU UE C.2018.463.31), czeczeńskiego obrońcy praw człowieka aresztowanego w 2018 r. pod zarzutem nabycia

⁵ Opracowanie własne: dane organizacji na stronie EC ProtectDefenders.eu

i posiadania narkotyków i skazanego w 2019 r. na 4 lata kolonii karnej (Raport 2019: 11, 13–14). Natomiast przewodniczący Komisji Spraw Zagranicznych i Podkomisji Praw Człowieka Parlamentu Europejskiego (Statement PC.DEL/345/19/Rev: 1–2) 12 stycznia 2018 r. wydali oświadczenie wzywające do natychmiastowego uwolnienia go. Odrębnie, odnosząc się do rezolucji, głos zabrali Bärbel Kofler, pełnomocniczka ds. praw człowieka i pomocy humanitarnej w Federalnym Ministerstwie Spraw Zagranicznych Niemiec, brytyjski minister ds. Europy i Ameryki Sir Alan Duncan, minister spraw zagranicznych Szwecji Margot Wallström oraz rzecznik prasowy Wysokiego Przedstawiciela Unii do spraw Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa. Komunikat został powtórzony na stronach internetowych i w mediach społecznościowych na profilach MSZ Litwy, Niemiec, Francji i Wielkiej Brytanii.

Innym działaniem wspierającym jest wydawanie oświadczeń. Europejska Służba Działań Zewnętrznych UE w lutym 2017 r. wydała oświadczenie w sprawie przewodniczącej organizacji „Żenszyny Dona” (Radio Svoboda 2017) Walentyny Czerwatienko, która w 2016 r. została oskarżona o „złośliwe uchylanie się od wykonywania obowiązków nałożonych przez prawo na organizacje non-profit pełniące funkcje agenta zagranicznego” (Kodeks N 63-Φ3, УК РФ Artykuł 330.1). Był to pierwszy przypadek w historii rosyjskiego ruchu obrońców praw człowieka zastosowania wobec obrońcy przepisów prawa karnego dotyczących organizacji pozarządowych uznanych za agentów zagranicznych. Głos w sprawie zabrała Bärbel Kofler (Oświadczenie Urzędu... 2017), swoje stanowisko wydało Ministerstwo Spraw Zagranicznych Francji (Oświadczenie Ministerstwa... 2017) oraz delegacja Francji przy OBWE (Deklaracja No 1149).

Indywidualne podejście zastosowano także w sprawie Jurija Dimitriewa, historyka badającego zbrodnie stalinowskie, obrońcy praw człowieka, związanego z „Memoriałem”. Podczas spotkania ministrów spraw zagranicznych Rosji i Finlandii 12 lutego 2019 r. Timo Soini, szef fińskiego MSZ, potwierdził, że omawiano sprawę karelskiego historyka (Fontanka.ru 2019). 24 lipca 2020 r., po ogłoszeniu wyroku skazującego go na 3,5 roku kolonii karnej, UE wydała oświadczenie, w którym „wzywa władze rosyjskie do natychmiastowego i bezwarunkowego uwolnienia J. Dmitriewa ze względów humanitarnych, biorąc pod uwagę jego wiek i stan zdrowia” (*Spokesperson Statement* 2020).

W latach 2014–2019 na forach organizacji europejskich wzrosła tendencja do wydawania oświadczeń w sprawie obrońców praw człowieka wymienionych z imienia i nazwiska lub konkretnie wskazanych organizacji działających w obszarze praw człowieka. Taki głos w latach 2014–2019 w PE, Radzie Europy, OBWE wybrzmiał 94 razy (Amnesty

International 2019:16). Oświadczenia ze strony UE najczęściej wydawane są do momentu ogłoszenia wyroków przez sądy, w czasie przygotowywania i prowadzenia postępowania sądowego. Są to ogólne wezwania do zaprzestania postępowania i uwolnienia od zarzutów oskarżonego obrońcy albo dotyczące różnych aspektów postępowania sądowego, najczęściej jego wadliwości, braku spójności i zasadności zarzutów. Przed 2014 r. w większości przypadków oświadczenia miały charakter ogólny i odnosiły się do wprowadzanych przez rosyjskie władze restrykcyjnych praw. Były to jednak w większości tzw. działania pozorne.

Spersonifikowane działania są oceniane przez rosyjskie środowisko obrońców praw człowieka jako skuteczne. Podkreśla się jednak, że dotyczą one spraw „pokazowych”, bardzo specyficznych i nośnych medialnie. Za bardziej skuteczne narzędzie uznaje się bezpośrednie obserwowanie procesów sądowych przez przedstawicieli misji dyplomatycznych z krajów UE. W procesie O. Titijewa uczestniczyli przedstawiciele Holandii, Niemiec, Francji i Przedstawicielstwa UE w FR (rocznie obserwuje ono 5–7 procesów sądowych – Amnesty International 2019: 19).

Wysoko ocenia się konsultacje przedstawicieli unijnych z obrońcami praw człowieka prowadzone przed oficjalnymi spotkaniami na różnych szczeblach, np. podczas wizyty prezydenta Francji w Rosji Emanuel Macron spotkał się z przewodniczącym Międzynarodowego „Memoriału” Aleksandrem Czerkasowem (Głos Ameryki 2020). Równie ważne było spotkanie Federiki Mogherini z obrońcami praw człowieka i przedstawicielami organizacji pozarządowych w kwietniu 2017 r. (Рачева 2017). Nadal jednak takie inicjatywy są sporadyczne i odbywają się z pominięciem regionów.

Podsumowanie: Nowi dysydenci?

Doświadczenie współpracy rosyjskich obrońców praw człowieka z przedstawicielami instytucji Zachodu należy przełożyć na represjonowane dziś w Rosji środowisko LGBT. Istnieją ku temu pierwsze przesłanki (sprawa Lopunowa). Obie grupy charakteryzują się specyficzną formą utajonego oporu wobec prawnie usankcjonowanej w Rosji mowy nienawiści i nierównego traktowania. Wykształciły nowy w swej formie ruch globalizacji oddolnej, solidarności na rzecz ochrony praw człowieka niezależny od przestrzeni państwa i rynku. Solidarność przejawiają organizacje pozarządowe, instytucje europejskie, poszczególni politycy i rosyjscy aktywiści. Mówimy o ponadnarodowej sieci aktywistów i ruchach angażujących się w bardziej skonkretyzowane cele, formy

popierania i koordynacji określonych zmian polityki na poziomie lokalnym, regionalnym i globalnym (Appadurai 2009: 128–129). Proces jednak jest długofalowy i wymaga przemian na poziomie jednostek ponadpaństwowych. Działania władz rosyjskich pozorują dialog i hamują przemiany w zakresie prawa antydyskryminacyjnego, co jest w praktyce akceptowane przez wszystkie strony, w tym także przez poszkodowanych.

Dominuje opór niezauważalny, wymykający się z pola widzenia zainteresowanych podmiotów, niewidzialny dla statystyk i nieburzący wizerunku Rosji jako państwa prawa. To forma oporu przejawiana przez środowisko obrońców praw człowieka i działacze LGBT w codziennym życiu w przestrzeniach uczestnictwa społecznego, do których mają dostęp podmioty podejmujące działania opozycyjne, niedostępnych jednak dla niezaangażowanych zewnętrznych obserwatorów międzynarodowych. Opór zdominowanych przejawia się w potrzebie redefinicji porządku społecznego, jak w Czeczenii, czy w krytyce istniejących relacji władza–obywatel (m.in. raporty i wypowiedzi publiczne aktywistów), a jego sens tkwi w samej motywacji.

A. Appadurai stawia trafną tezę o nadwyżce gniewu i potrzeby poniżania, która w społeczeństwach odnosi się do tzw. małych różnic, do relacji między tożsamościami oraz siłami większości i mniejszości. Badacz pisze: „obie te kategorie, dzięki elastyczności spisów, konstytucji i zmieniających się ideologii inkluzji i sprawiedliwości, mogą łatwo zamienić się miejscami, małe różnice nie są już po prostu cennymi świadectwami niepewnego ja, które trzeba wobec tego szczególnie chronić (...). Mniejszość jest przejawem, lecz u podstaw problemu leży sama różnica” (Appadurai 2009: 20). To różnica w rozumieniu idei praw człowieka, wspólnoty jako aktywnego podmiotu oporu społecznego i sprzeciwu wobec przemocy w przestrzeni społecznej, w tym wobec powrotu do przemocy względem mniejszości na tle religijnym, jak w Czeczenii. Ta różnica motywuje powstanie nowych grup dysydentów.

Dysydenctwo, które dało początek ruchowi obrony praw człowieka w ZSRR (Vaissie 1999: 87), wpłynęło na globalny proces formowania nowej koncepcji praw człowieka i jej miejsca w polityce międzynarodowej (Daniel, Gluza 2007: 62). Jak pisze Andriej Kolesnikow, opierało się ono na buncie przeciwko „przymusowi moralności”, „który jako meta-norma, narzucony społeczeństwu odgórnie, ratuje naród przed zdżbiczeniem. Dzisiaj w Rosji znowu nastała era «przymusu moralnego» razem ze swoim kultem człowieka pracującego, ochroną świątyń prawosławnych (zamiast marksizmu-leninizmu), ustawą zakazującą posiadania przez pracowników państwowych nieruchomości za granicą i kultem zwycięstwa w II wojnie światowej i pakietem Jarowej. Taki przymus moralności prowadzi do tego, do

czego doprowadził w krajach arabskich, gdzie «za ojczyznę», za «moralność» zabija się drugiego człowieka» (Колесников 2019: 131). Jak zauważa politolog: „także teraz u podstaw ruchu protestacyjnego, tak jak miało to miejsce w drugiej połowie lat 60. XX wieku, znalazła się «prywatna» nielicencjonowana moralność, która napędza ruch w obronie etyki i uczciwości. Pojawili się nowi dysydenci, póki co w mniejszości, a silna większość tak bardzo stara się ich zdyskredytować... Ale państwo wie, że tutaj również pozostaje w tyle za społeczeństwem. Że nie ma prawa narzucać moralności, ponieważ samo w sobie jest niemoralne» (Колесников 2019: 132).

Literatura

- Appadurai A., 2009, *Strach przed mniejszościami Esej o geografii gniewu*, Wydawnictwo Znak, Warszawa.
- Daniel A., Gluza Z., 2007, *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, Ośrodek Karta, Warszawa.
- Radziwon M., 2013, *Wstyd było milczeć. Świadectwa radzieckich dysydentów*, Instytut Książki, Kraków–Warszawa.
- Scott J., 1990, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven – London.
- Scott J., 2015, *Za kulisami oficjalnej wersji [w:] Opór i dominacja. Antologia tekstów*, red. A. Pasieka, K. Zielińska, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Snyder T., 2019, *Droga do niewolności*, Znak Horyzont, Kraków.
- Vaissie C., 1999, *Poru voltare liberte et pour la notre. Le combat des dissidents de Russie*, Paris.
- Колесников А., 2019, *Археология гражданского (само)сознания: истоки, идеи и лица*, Moskwa.
- Кондаков А., 2017, *Преступления на почве ненависти против ЛГБТ в России: отчет*, Центр независимых социологических исследований, Moskwa «Реноме», 2017.
- Кочетков И., 2018, *Запрет «Пропаганды Нетрадиционных Сексуальных Отношений» Против Универсальных Прав Человека [w:] Закон о «гей-пропаганде»: почему надо требовать его отмены, и что делать, пока этого не произошло. Позиция правозащитников, Европейского суда по правам человека и юристов*, Petersburg, <https://tiny.pl/71sln> (dostęp: 10.08.2020).

Akty normatywne

- Федеральный закон от 20.07.2012 „О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента”, N 121–ФЗ.
- Федеральный закон от 23.05.2015 „О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации”, N 129-ФЗ.
- Федеральный закон от 02.12.2019 "О внесении изменений в Закон Российской Федерации "О средствах массовой информации" и Федеральный закон "Об информации, информационных технологиях и о защите информации", N 426-ФЗ.

- Federalna ustawa konstytucyjna nr 1-FKZ / Федеральный конституционный закон от 26.02.1997 N 1-ФКЗ "Об Уполномоченном по правам человека в Российской Федерации".
- Ukaz Президента Российской Федерации № 120 от 01.02.2011 О Совете при Президенте Российской Федерации по развитию гражданского общества и правам человека, <https://tiny.pl/71zwr> (dostęp: 5.08.2020).
- Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях z 30.12.2001 N 195-ФЗ, Статья 6.21. Пропаганда нетрадиционных сексуальных отношений среди несовершеннолетних z 29.06.2013 29.06.2013 N 135-ФЗ.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 23 października 2014 r. w sprawie zamknięcia organizacji pozarządowej Memorial (laureata Nagrody im. Sacharowa z 2009 r.) w Rosji (2014/2903(RSP)), Dz.U C 274/21, P8_TA(2014)0039.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 8 lutego 2018 r. w sprawie Rosji – sprawa Ojuba Titiewa i Centrum Praw Człowieka „Memorial”, DzU UE C.2018.463.31.
- Protokół posiedzenia Rady Unii Europejskiej nr 3457, 7042/16, Council of the European Union, Outcome of the Council meetings, Foreign Affairs, Brussels, 14 III 2016, <https://tiny.pl/71zww>
- Zakonoprosjekt № 989008-7, *О внесении изменений в Семейный кодекс Российской Федерации в целях укрепления института семьи*, <https://tiny.pl/71zwd> (dostęp: 1.08.2020).
- Umowa o partnerstwie i współpracy ustanawiająca partnerstwo między Wspólnotami Europejskimi i ich państwami członkowskimi a Federacją Rosyjską, DzU L 327 z 28.11.1997.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 235/2014 ustanawiające instrument finansowy na rzecz wspierania demokracji i praw człowieka na świecie, DzU L 77 z 15.3.2014.
- Kodeks Karny Federacji Rosyjskiej z 13.06.1996, N 63-ФЗ, УК РФ Артыкул 330.1.

Dokumenty

- European Asylum Support Office *Sprawozdanie dotyczące informacji o kraju pochodzenia. Federacja Rosyjska: państwowe podmioty zapewniające ochronę*, Luksemburg: Urząd Publikacji Unii Europejskiej 2018. <https://tiny.pl/71zwj> (dostęp 21.07.2020).
- U.S. Mission to the OSCE, *HDIM 2019 Joint Statement on the Report of the Moscow Mechanism mission in Chechnya*, <https://tiny.pl/71zwn> (dostęp 20.07.2020).
- Statement by The Board Of The Russian Lgbt Network on the draft bill to "Strengthen and protect family institutions", <https://tiny.pl/71zw6> (dostęp: 1.08.2020).
- Komunikat Przedstawicielstwa UE w Federacji Rosyjskiej, *Stosunki polityczne*, Moskwa 2020, <https://tiny.pl/71zwb> (dostęp: 10.08.2020).
- EU Statement on the Sentencing of Mr Oyub Titiev of Memorial Human Rights Centre in the Russian Federation, PC.DEL/345/19/Rev, Vienna, 2019, <https://tiny.pl/71zww>.
- Oświadczenie Urzędu Spraw Zagranicznych Republiki Federalnej Niemiec z dnia 3.06.2017, <https://tiny.pl/71zqc> (dostęp: 8.08.2020).
- Oświadczenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji, *Russia – Human rights - Situation of Ms. Cherevatenko (6 June 2017)*, <https://tiny.pl/71zcg> (dostęp: 10.08.2020)
- Deklaracja OSCE Permanent Council No 1149, Déclaration de l'UE au conseil permanent du 8 juin 2017, *EU statement on the criminal charges brought against Russian*

human rights defender Valentina Cherevatenko, Wiedeń 2017, <https://tiny.pl/71zfb> (dostęp 10.08.2020).

Spokesperson Statement on the sentencing of Yuri Dmitriev, Brussels, 24/07/2020, UNIQUE ID: 200724_4, h.

Raporty

Amnesty International, 2019, *Raport Нечестная игра. Преследование правозащитников в России усиливается*, Peter Benenson House, London. <https://tiny.pl/71z5f> (dostęp: 8.08.2020).

Amnesty International, 2019, *Raport An Assessment of EU Action on Human Rights Defenders*, Belgium, <https://tiny.pl/71z5j>, (dostęp: 8.08.2020).

EU Annual Report on Human Rights and Democracy 2019. Russia, Bruksela 2020, <https://tiny.pl/71z5l> (dostęp: 10.08.2020).

Finnish Immigration Service, 2015, *Raport Current Situation of sexual and Gender Minorities in Russia*, 10/04/2015. Country Information Service Public theme report, https://migri.fi/documents/5202425/5914056/60336_Sountaus-raporitti_LGBT_VenajallaEN-FINAL.pdf (dostęp: 10.08.2020).

Szczepanik M., 2019, *Republika strachu. Prawa człowieka we współczesnej Czeczenii*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa, <https://tiny.pl/71z5k> (dostęp: 10.08.2020).

Бенедек В., 2018, *Доклад назначенного в рамках Московского механизма докладчика ОБСЕ о предполагаемых нарушениях прав человека и безнаказанности в Чеченской Республике Российской Федерации*, Biuro OBWE, Warszawa. <https://tiny.pl/71z52> (dostęp: 10.08.2020).

Юдина Н., 2020, *Криминальная активность ультраправых. Преступления ненависти и противодействие им в России в 2019 году*, <https://tiny.pl/71z5s> (dostęp: 5.07.2020).

Российская ЛГБТ-сеть, 2018, *Мониторинг дискриминации и насилия на основании сексуальной ориентации и гендерной идентичности в России в 2016-2017 г.* <https://tiny.pl/71z5z> (dostęp: 10.08.2020).

QWNC Group, 2018, *Насилие над лесбиянками, бисексуальными и трансгендерными женщинами на Северном Кавказе в Российской Федерации*, Moskwa 2018, <https://tiny.pl/71z11> (dostęp: 10.08.2020).

Artykuły ze stron internetowych

Милашина Е., 2017, *Это была казнь. В ночь на 26 января в Грозном расстреляли десятки людей*, Novaja Gazieta 10.07.2017, <https://tiny.pl/71z1p> (dostęp 20.07.2020).

Прошкин М., 2017, *В «Мемориале» частично подтвердили данные «Новой газеты» о массовых казнях в Чечне*, Novaja Gazieta 10.07.2017, <https://tiny.pl/71z1l> (dostęp 20.07.2020).

Фахрутдинов Р., 2017, *Голубая волна чеченской эмиграции*, Gazieta.ru 18.05.2017, <https://tiny.pl/71z12>, (dostęp 20.07.2020).

Фахрутдинов Р., 2020, *Вильнюс собирает геев из Чечни*, Gazieta.ru 17.05.2020, <https://tiny.pl/71z18>, (dostęp 20.07.2020).

Centrum Praw Człowieka Memoriał, *Новое дело о пытках и как чеченские власти обманули российского омбудсмана*, 23.07.2019, <https://tiny.pl/71zjd> (dostęp: 15.07.2020).

Centrum Praw Człowieka Memoriał, *Чечня: родственники восьмерых фигурантов «расстрельного списка» обратились в Европейский суд по правам человека*, 16.09. 2019, <https://tiny.pl/71zj1> (dostęp: 15.07.2020).

- Centrum Praw Człowieka Memorial, *«Мемориал» пожаловался в ЕСПЧ на пытки подсудимых и фальсификацию обвинения по чеченскому «делу 14-ти»*, 14. 01. 2020, <https://tiny.pl/71zjn>, (dostęp: 15.07.2020).
- Kucherjawenko O., Guskow K., Walker M., 2013, *Cost of indulgence: Rise in violence and suicides among LGBT youth in Russia*, 18.12. 2013 Health and Human Rights.
- Robert A., 2017, *Parliament urges action on persecution of homosexuals in Chechnya*, Euroactiv 17.05.2017, <https://tiny.pl/71zj6> (dostęp: 20.07.2020).
- Radio Svaboda, *Председателя Союза "Женщины Дона" судят по закону об "иноагентах"*, 2.06.2017, <https://tiny.pl/71zjb> (dostęp: 8.08.2020).
- Министры иностранных дел России и Финляндии обсудили дело Дмитриева*, Fontanka.ru, <https://tiny.pl/71zjz> (dostęp: 10.08.2020).
- Głos Ameryki, *Макрон встретился с главой «Мемориала»*, <https://tiny.pl/71zph> (dostęp 10.08.2020).
- Рачева Е., 2017, *Травля НКО, преследование чеченских геев и запрет «Свидетелей Иеговы»*, Novaja Gazieta 25.04.2017, <https://tiny.pl/71zpq> (dostęp: 10.08.2020).

Strony internetowe

- ОВД-Инфо Территория «нельзя», <https://tiny.pl/71zpt> (dostęp: 5.08.2020).
- ProtectDefenders.eu, *About Us*, <https://tiny.pl/71zp7> (dostęp 10.08.2020).
- Rejestr organizacji pozarządowych wypełniających funkcję agenta zagranicznego, Ministerstwo Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej, <https://tiny.pl/71zp3> (dostęp: 8.08.2020).
- Rejestr organizacji niepożądanych, Ministerstwo Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej, <https://tiny.pl/71zlh> (dostęp: 8.08.2020).
- Lista alarmów dotyczących obrońców praw człowieka*, EC ProtectDefenders.eu, 2020, <https://tiny.pl/71zlg> (dostęp: 10.08.2020).

A new generation of dissidents? Situation of defenders of human rights and LGBT activists in Russia – a contemporary perspective

Abstract

The brutal repression of human rights defenders and representatives of LGBT groups in Russia increased between 2014 and 2020. This was preceded by a tightening of control over activism, protests, social movements and the sphere of public information, as well as a tightening of institutional control over the so-called “third sector” and the introduction of a structured, increasingly restrictive legal instrument. All of these actions were aimed at creating a top-down system of human rights. As a result, this led to an increasing number of persecuted groups operating from the second half of the 1960s in the USSR, a form of resistance that was dissident. The purpose of the analyses conducted in this article is to identify mechanisms that can lead to open and peaceful resistance activities, mechanisms that allow human rights defenders and LGBT activists in Russia to be active on issues whose relevance crosses administrative boundaries, and solutions that allow them to participate in an area of solidarity irrespective of political boundaries.

Key words: human rights, European Union-Russia, minorities, civil society, repression, Chechnya, resistance